

Inventari de la Farmàcia de l'Hospital Militar del castell de Sant Ferran de Figueres, signat per Enric Ferran Xirau el 9 de gener del 1885

Enric Torrent Ferran^a, Laura Torrent Sánchez^{a*}

^a *Llicenciats en Farmàcia (Universitat de Barcelona)*

RESUM

S'aborda la biografia d'Enric Ferran Xirau, farmacèutic figuerenc que pertanyia al Cos de Sanitat Militar, autor de l'Inventari de la Farmàcia de l'Hospital Militar del castell de Sant Ferran de Figueres amb motiu del seu tancament per a, posteriorment, reconvertir-lo en centre penitenciari. El document és signat a Figueres el dia 9 de gener de 1885. S'elabora la transcripció i descripció de la totalitat de l'Inventari, el qual es tracta d'un manuscrit d'onze pàgines, que s'ha conservat fins ara a la Farmàcia Torrent (antiga Farmàcia Ferran) de la Pujada del Castell número 6 de Figueres. S'efectua la publicació completa, íntegra i comentada d'aquest inventari, en què es detalla una relació valorada dels medicaments, efectes i envasos els quals constaven a l'arxiu que es va entregar a l'Hospital Militar de Barcelona el 23 de gener del mateix any. Es fa esment de l'evolució de les normatives referents a la Sanitat Militar dels segles XVIII i XIX.

Paraules clau: Enric Ferran Xirau, Inventari, Farmàcia, Sanitat Militar, Hospital Militar, castell de Sant Ferran, terapèutica, Figueres, 1885.

Inventory of the Military Hospital Pharmacy at Sant Ferran's Castle in Figueres, signed by Enric Ferran Xirau on January 9, 1885

ABSTRACT

This article discusses the biography of Enric Ferran Xirau, a pharmacist from Figueres who belonged to the Military Medical Corps, author of the Inventory of the Pharmacy of the Military Hospital at the Castle of Sant Ferran in Figueres on the occasion of its closure due to the Castle's conversion into a penitentiary centre. The document was signed in Figueres on January 9, 1885. It includes the transcription and description of the entire Inventory, an eleven-page manuscript, which until now was preserved at Torrent's Pharmacy (former Ferran's Pharmacy) on Pujada del Castell number 6 of Figueres. The complete and annotated publication of this inventory details a valued list of medicines, appliances and containers which was delivered to the Military Hospital of Barcelona on January 23 of the same year. We also mention the evolution of regulations relating to Military Health in the eighteenth and nineteenth centuries.

Keywords: Enric Ferran Xirau, Inventory, Pharmacy, Military Health, Military Hospital, Sant Ferran Castle, therapeutics, Figueres, 1885.

* Correspondència: Enric Torrent Ferran, Laura Torrent Sánchez
E-mail: enrictorrent@cofigi.org - lauratorrent@cofigi.org

Recepció: 21/05/2023 • Acceptació: 12/07/2023

DOI: 10.34810/20.8010.01.327

Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos (AIEE), Figueres, vol. 54 (2023), pàg. 199-214

QUI ERA ENRIC FERRAN XIRAU? BIOGRAFIA DEL FARMACÈUTIC

Hem pogut recular la genealogia dels Ferran fins a l'any 1779. La saga s'inicia amb Pere Ferran Floreta, militar, *Capitán Graduado*, que es va casar amb Antonia Mensa, matrimoni del qual varen néixer tres fills, Antoni, Isabel i Lliberata. Trobem el jove Antoni Ferran Mensa en un llistat d'alumnes del *Real Colegio de Farmacia de San Victoriano de Barcelona*, de l'any 1824.¹ Anys després, el 1837, ja figura registrat com apotecari en el cens que es conserva a l'Arxiu Municipal de Figueres. La seva oficina de farmàcia estava establerta al carrer de Vilafant número 7.²

Antoni Ferran Mensa es va casar amb Antònia Xirau i Tuèbols, de Peralada, i varen tenir tres fills, Demetri, Enric i Emília. El fill Enric va néixer a Figueres l'any 1844. El 27 de juny de 1861 el trobem cursant el *Bachiller en Artes* a l'Institut de Figueres, fent les matèries comunes. Passat el curs 1861-1862, va començar Farmàcia a la *Universidad Literaria* de Barcelona, on es va graduar el 25 de juny de 1866. Va fer les seves pràctiques a la Farmàcia d'Andreu Balaguer i Torner del carrer Montcada de Barcelona. Posteriorment, es va casar amb Dolors Brusés i Vergés; aquesta era filla de Joan Brusés i Portell, metge cirurgià, nat a Cabanes, i de la seva muller, Magdalena Vergés.³

El 10 de gener de 1869, Enric Ferran Xirau ingressa en el *Cuerpo de Sanidad Militar*, nomenat pel Govern Provisional, i prèvia oposició, com a segon ajudant Farmacèutic i primer d'Ultramar, amb destí a l'exèrcit de Puerto Rico. Gràcies al seu historial militar, "*Servicios, vicisitudes, guarniciones, campañas y acciones en que se ha hallado*", podem seguir la cronologia de les seves destinacions. El 28 de febrer del mateix any es va embarcar a Cadis rumb a l'Havana. El temps de permanència obligatòria dels farmacèutics militars de l'exèrcit espanyol a les illes era de sis anys, transcorreguts els quals podien sol·licitar, mitjançant instància, la tornada a la Península, que podia ser concedida o no, dependent de les necessitats logístiques i sanitàries del moment.⁴

Fins a finals del mes de juny de l'any 1874 va seguir a Puerto Rico, ja que quedaven excedents per reforma de plantilla. Va ser destinat a continuar el temps que li faltava d'ultramar a l'exèrcit de l'illa de Cuba. El 15 de juliol es va embarcar al vapor *Correo* i va arribar a l'Havana, on esperà el nou destí. Aquí va sol·licitar al capità general el seu retorn a la Península, gràcia que va obtenir, encara que va perdre els avantatges del destí a ultramar. Just un mes després, el 15 d'agost, es va embarcar rumb a Espanya a bord del mateix vapor *Correo*. De tornada a la

1. Anna Maria CARMONA, *De l'apotecari al farmacèutic. Els farmacèutics catalans dels segles XVIII i XIX*. 1983. Cita: "*Estado de los discípulos matriculados en el Real Colegio de Farmacia de San Victoriano de Barcelona*", signat el 16 de setembre de 1824, a Barcelona, pel Dr. Jose Antonio Savall, Secretari interí.

2. Enric SERRA, *Almanaque y guía del Ampurdan*. 1877.

3. GUERRERO, 2004, 207-219.

4. José Antonio BORRERO, *La Farmacia militar en Ultramar*. 2013.

Península, fou destinat, pel Govern de la República i per ordre del 22 de setembre, a continuar els seus serveis a l'Hospital Militar de Tortosa com a Farmacèutic segon, anul·lant el de primer per no haver complert el temps reglamentari a ultramar.

En el context de la Tercera Guerra Carlina, el 1875, l'any en què el monarca Alfons XII torna a Madrid i, com a cap d'estat, emprèn la marxa cap al nord per a dirigir, personalment, les operacions militars contra els carlins, Enric Ferran Xirau va ser destinat, el 3 de novembre, en Comissió a l'Exèrcit d'Operacions del Nord. El 29 del mateix mes es va incorporar al *Cuartel General de Peñacerrada*, on va continuar fins a acabar l'any. El 27 de gener següent va participar en les accions de Villareal d'Àlaba. El 13 de febrer de 1876 va intervenir a la Batalla d'Elgueta, que va tenir lloc a punt de finalitzar la guerra, quan els carlins intentaven presentar resistència a les tropes d'Alfons XII que acabaven de conquerir Àlaba i Biscaia.

Les tropes carlines foren derrotades per l'exèrcit liberal, superior en homes, i el 27 de febrer el rei Carles VII s'exilià a França, finalitzant així la Tercera Guerra Carlina. L'1 d'abril, Enric va rebre el *Pasador de Orio* (municipi de Guipúscoa) i el 26 de juny, per Real Ordre, se li va concedir la Medalla d'Alfons XII amb el *Pasador de Elgueta*.⁵ El 3 de juliol, per Reial Decret, fou nomenat *Benemérito de la Patria*.

El 16 d'agost es va reincorporar al seu destí a l'Hospital Militar de Tortosa, on va continuar fins a l'any 1878. El 20 de juny següent, per Reial Ordre, fou ascendit a Farmacèutic primer, per antiguitat, i fou traslladat a l'Hospital Militar d'A Coruña. En aquest destí, el 17 de novembre de 1880, li fou concedida la Creu al Mèrit Militar de 1a Classe, blanca, en aplicar-li el *Real Decreto de Gracias* el 9 d'octubre anterior. El 23 de febrer de 1881 fou comissionat per a analitzar les farines i el pa distribuït a Ourense, tasca que va complir satisfactòriament, i va continuar en el mateix destí.

El 24 d'abril de 1882 es va incorporar a l'Hospital Militar de Figueres, fins que aquest va tancar, moment en què es va fer l'inventari que és objecte d'estudi en aquest article, document que fou signat el 9 de gener de 1885. El 16 de gener següent ja el trobem fent-se càrrec del nou destí a l'Hospital Militar de Tarragona. El 23 del mateix mes entregava l'inventari de Figueres a Barcelona.

Del seu matrimoni amb Dolors Brusés Vergés, el dia 7 de juny de 1885 va néixer a Figueres la seva filla gran Maria. El 4 d'octubre de 1886, també a Figueres, nasqué el seu fill Antoni. Posteriorment, entre els anys 1886 i 1890, va ser destinat a l'Hospital Militar de Sevilla i València. El 27 de juliol del 1890 va arribar al món, també a Figueres, el seu fill Enric Ferran Brusés.

En aquesta situació, el 28 d'agost se li va concedir, per Reial Orde, i en resposta a la seva instància, el *pase a situación de reemplazo en Figueras (Gerona)*.

5. Segons el Diccionari de la *Real Academia Española*, "*pasador es un imperdible que se clava en el pecho de los uniformes, y al cual se sujetan medallas*".

El 1892, “*Por Real Orden de 15 de septiembre (D.O. nº 204) se le confirió ascenso por antigüedad al empleo de Subinspector Farmacéutico de 2ª clase y nombrado Jefe del Detall del Laboratorio Central de Medicamentos de Madrid.*” El Jefe del Detall era l'encarregat de la gestió econòmica del pressupost anual per a la compra dels medicaments, efectes i envasos, que firmava o donava el vistiplau a tots els pagaments o lliuraments, realitzava una bona gestió dels estocs dels medicaments, controlava les relacions amb els proveïdors i dirigia la comptabilitat tècnica.

En aquest destí, el setembre de l'any 1893 varen tenir lloc els anomenats *Sucesos de Melilla*.⁶ Els combats a la població nord-africana de Melilla varen comportar desenes de baixes entre els militars de la guarnició; incloent-hi la del seu cap, el general Margallo. En resposta, el Govern espanyol va decidir fer una demostració de força i, sota el comandament del general Martínez Campos, va concentrar a Melilla més de 20.000 soldats amb la finalitat de garantir la defensa i emprendre una possible ofensiva. Finalment, es va imposar la via diplomàtica per a trobar una sortida sense desprestigi ni ruptura bèl·lica. El gener de 1894 la tropa va ser repatriada. Aquests fets comportaren un augment extraordinari de la feina al *Laboratorio Central*.⁷

El 25 de gener de 1895, per reial ordre, se li va concedir la Creu al Mèrit Militar de 2a classe, blanca, “*por los extraordinarios servicios prestados con motivo de los Sucesos de Melilla*”. Va seguir en la mateixa situació fins a finals d'agost, quan va passar a la situació de retirat per petició pròpia. Retirat a Figueres, va fixar la seva residència al carrer de Sant Pau número 30. Enric Ferran Xirau va morir a Figueres, l'any 1901, a l'edat de 57 anys.

LA IMPORTÀNCIA DELS HOSPITALS EN EL CONTEXT DE GUERRA. ELS HOSPITALS DE FIGUERES I LA FARMÀCIA MILITAR DEL CASTELL

L'Hospital Militar del castell de Sant Ferran i la seva farmàcia apareix documentat a partir de l'any 1849. Fins al 1713 no hi ha dades a l'Archivo General de Simancas que indiquin l'existència d'hospitals militars fixos. És en aquest segle XVIII quan es constitueixen i regulen, de forma definitiva. A l'“*Ordenanza de Hospitales Militares del año 1739*” s'indicarà com ha de ser el servei de farmàcia i hi apareix la figura del *Boticario Mayor de los Reales Ejércitos*. Hi ha referències a obertures i tancaments d'hospitals militars, sempre per qüestions econòmiques.

La majoria dels hospitals militars estaven gestionats pel sistema d'*asiento o contrata*. Es feia una *contrata* amb una persona i era aquesta la que s'ocupava de contractar metges, farmacèutics, medicaments, aliments, material, etc. L'any 1784,

6. TUÑÓN, 1977, 74-76.

7. VIVES, 1898, 84-85.

a manera d'assaig, es va passar que els Presidis Menors d'Àfrica es gestionessin directament per la Hisenda Reial i sota les ordres de l'apotecari major.

Fins al segle XIX, els serveis farmacèutics en els exèrcits eren prestats pels farmacèutics que treballaven al servei de la Casa Reial. El 1830 es va iniciar el reglament més important sobre Farmàcia Militar. El "*Reglamento para régimen y gobierno del real Cuerpo de Farmacia Militar de 19 de diciembre de 1830*" fa que, per primera vegada, s'indiquin oficialment les obligacions de les persones que exercien aquesta professió. El reglament estava dividit en cinc capítols:

- "*Capítulo I sobre las clases de individuos que componen el Cuerpo de Farmacia Militar y de sus obligaciones*".
- "*Capítulo II sobre el Boticario Mayor*".
- "*Capítulo III sobre los cargos y obligaciones de los individuos subalternos de dicho Cuerpo*".
- "*Capítulo IV sobre sueldos, premios y demás de los individuos de este Cuerpo*".
- "*Capítulo V sobre los individuos cesantes, jubilados, pensionados y honorarios del Cuerpo*".

El gener de 1836, amb el "*Decreto Orgánico del Cuerpo de Sanidad Militar*", el Cos de Sanitat va quedar dividit en tres seccions: Medicina, Cirurgia i Farmàcia. A l'escalafó general del Cos de Sanitat Militar de març de 1849 apareix una primera part sobre l'organització d'aquest cos i es fa un resum de les primeres disposicions fetes per a regularitzar el servei sanitari militar a Espanya. En aquest escalafó, hi figura un llistat d'hospitals fixos, entre els quals trobem l'"*Hospital Militar de Figueras, cuya farmacia estaba a cargo del Segundo Ayudante D. Francisco Ferrer*".⁸ També en el de l'any 1862.

El 18 d'abril del 1860 es va aplicar el "*Real Decreto de Ordenanzas para el ejercicio de la profesión de farmacia, comercio de drogas y venta de plantas medicinales*". Temps després, en el "*Reglamento orgánico de Sanidad Militar de 1873*", s'indicava que el personal de la Plana Major havia d'ingressar en el cos per rigorosa oposició i quina era l'escala jeràrquica: Farmacèutic Segon (assimilat a tinent), Farmacèutic Primer (assimilat a capità), Farmacèutic Major (assimilat a comandant), Subinspector Farmacèutic de 2a Classe (assimilat a tinent coronel), Subinspector Farmacèutic de 1a Classe (assimilat a coronel) i Inspector Farmacèutic (assimilat a brigadier).

Durant tot el segle, l'Hospital Militar coexisteix amb l'hospital civil de Figueres, que estava situat al carrer Nou, al costat de la capella de Sant Baldiri, entre el carrer de la Rutlla i el de Castelló. L'Hospital Militar va deixar de funcionar definitivament el

8. SÁNCHEZ, 2005, 53.

El Ampurdán, 30 de novembre de 1884.

mes de gener de 1885 per ordre de “La Dirección General de Sanidad Militar” que depenia del “Consejo de Sanidad del Reino”⁹ i la premsa local se’n va fer ressò. En el número 261 d’*El Ampurdán*, del 30 de novembre de 1884, avançava: “La Dirección General de Sanidad Militar ha dictado la orden de que se cerrara definitivamente el día 30 de noviembre el hospital de este castillo de San Fernando, ingresando los enfermos en el civil”. En el número 177 de *La Union Ampurdanesa*, del 7 de desembre següent, es publicava: “Por fin, el Domingo por la tarde, tuvo lugar la traslación al Hospital Civil de los enfermos del Hospital Militar de la Plaza de San Fernando, a consecuencia de las terminantes órdenes de la Dirección General de Beneficencia y Sanidad. Y sin embargo, el establecimiento no es de carácter municipal, sino de fundación particular, y el conflicto entre aquella Autoridad y la Junta, no está terminado”.

Com a nota curiosa, el preu d’estada per soldat era de sis rals i vuit rals per a oficial.¹⁰

9. Vegeu “Cronología de los períodos significados de las Instituciones Sanitarias durante el siglo XIX” de José Javier Viñes.

10. Josep MARIA BERNILS I MACH, *Historia del Hospital de Figueras. Años 1313 a 1967*, recull que aquest va rebre 15 llits amb motiu d’aquest tancament (Bernils 1966, 269).

DESCRIPCIÓ DE L'INVENTARI

Consta d'una coberta protectora de paper de barba, sense cap inscripció, amb unes mides de 31 x 44 cm, amb alguna taca d'òxid i en bon estat de conservació. L'inventari està manuscrit amb tinta negra, i ocupa sis fulls de paper que amiden 33 x 46 cm, doblegats. Són impresos amb la referència: "*Hospitales. - Núm del impreso 167*". Els fulls estan cosits amb un fil prim.

L'inventari ens permet conèixer els medicaments, els efectes i els envasos que s'empraven durant el moment històric de l'època, així com, també, el seu valor monetari i el valor ponderal de l'estoc de la Farmàcia de l'Hospital Militar del castell de Sant Ferran.

Quant al valor monetari, la relació de medicaments, efectes i envasos és la següent:

- Medicaments: 330 referències, valorats en 639,61 pessetes.
- Efectes: 15 referències, valorats en 46,89 pessetes.
- Envasos: 17 referències, valorats en 135,42 pessetes.
- Total: 362 referències, valorades en 822,02 pessetes.

Del conjunt de medicaments cal destacar els 16 que superen l'import de 10 pessetes, i entre ells fan un total de 287,49 pessetes.

A continuació s'exposa una taula resum dels medicaments superiors a 10 pessetes, d'entre tots els esmentats a l'inventari.

Medicaments superiors a 10 pessetes		kg	g	Pessetes	Cèntims
Escorça	de quina groga			36	90
Flor	de safrà			27	16
Càpsules	d'oleoresina de Copaiba			22	80
Oleoresina	de Copaiba			21	99
Sulfat	de quinina			19	72
Llavors	de lli			18	70
Oli	d'ametlles dolces			17	37
Extracte aquós	d'espècies sudorífiques de Smith			17	5
Sulfat	d'atropina			15	53
Mesc				15	72
Nitrat	bismútic sub			15	8
Salicilat	sòdic			14	31
Opi				13	79
Cantàrides				10	54
Valerianat	de quinina			10	53
Escorça	de quina gris			10	30
TOTAL	15 medicaments			287,49	Pessetes

Pel que fa al valor ponderal, comentar que hi ha 35 medicaments que superen el pes d'1 kg d'existències. És curiosa la presència de les llavors de lli amb 37,402 kg. Seguidament, s'exposa una taula resum de les substàncies de l'inventari amb quantitats superiors a 1 kg.

Medicaments amb 1 kg o superior			
MEDICAMENTS		kg	g
Llavors	de lli	37	402
Arrel	d'arítjol	4	980
Sucre	de canya terciat	3	843
Oli	d'ametlles dolces	3	811
Sofre	sublimat	3	494
Brea	vegetal	3	387
Òxid	plúmbic semivitrificat	3	92
Oleoresina	de Copaiba	2	971
Oli	d'olives	2	558
Tartrat	potàssic-bi	2	467
Cola	de Flandes	2	340
Arrel	de malví	2	324
Acetat	plúmbic cristal·litzat	2	189
Resina	de pega negra	2	185
Flor	de saüc	2	160
Sulfat	magnèsic	2	157
Sucre	de canya blanc	2	141
Càpsules	d'oleoresina de Copaiba	2	
Escorça	de quina groga	2	
Bicarbonat	sòdic	1	943
Aigua	destil·lada de rosa pàl·lida	1	780
Flor	d'ordi	1	750
Flor	de roses vermelles	1	597
Xarop	d'arítjol	1	530
Cera	grogua	1	455
Resina	de colofònia	1	452
Aigua	destil·lada de tarongina	1	407
Cera	blanca	1	370
Bol	armeni	1	297
Tronc	de sassafràs	1	266
Tintura	d'opi sabonosa	1	189
Arrel	de genciana	1	166
Escorça	de quina gris	1	149
Líquid	d'Islàndia	1	10
Goma	aràbiga	1	

Quina informació conté l'inventari?

L'inventari és un llistat de medicaments ordenats per ordre alfabètic, tal com es pot veure a l'Annex 2 (Transcripció inventari) i a l'Annex 3 (Descripció dels medicaments), on figuren substàncies simples amb preparats farmacèutics.¹¹ A partir de la terminologia del segle XIX, en la relació de productes simples, trobem les següents substàncies:

- Àcids orgànics i inorgànics: acètic, clorhídric, nítric, sulfúric, tànnic, etc.
- Sals inorgàniques: bromurs, clorurs, nitrats, sulfats, etc.
- Alcaloides, com atropina, morfina, quinina, eserina, etc.
- Substàncies orgàniques: cloroform, èter, glicerina, etc.
- Substàncies d'origen animal: sangoneres, cantàrides, mesc, castori, balena, corall, etc.
- Substàncies d'origen vegetal utilitzant: arrels, fulles, flors, escorces, etc.

Pel que fa als preparats o formes farmacèutiques, a l'inventari consten els següents productes compostos, que es detallen a continuació, així com el número de les seves unitats corresponents:

- Medicaments magistrals: no es troben confeccionats, d'antuvi, a les oficines de farmàcia i s'elaboren a partir d'una prescripció mèdica
- Medicaments oficials: es tenen preparats en les oficines de farmàcia en previsió de les necessitats
- Aigües destil·lades (7): són els productes resultants de la destil·lació de l'aigua sobre diverses substàncies vegetals, com arrels, fulles, escorces, etc.
- Alcoholats (17): són medicaments líquids obtinguts per dissolució de substàncies medicinals en alcohol
- Alcoholats (4): són preparacions obtingudes per destil·lació de l'alcohol amb una o diverses substàncies medicamentoses
- Alcoholaturs (2): són preparacions que s'obtenen per maceració amb alcohol de plantes fresques¹²
- Càpsules (1): són petits contenidors de gelatina que contenen en el seu interior la dosi de medicament que s'administrarà per via oral
- Cerats (1): són medicaments de consistència tova, compostos principalment de cera i oli, associats a substàncies medicinals

11. <https://iee.cat/annals> (transcripció i descripció detallada dels medicaments).

12. A la traducció al català hem unificat alcoholad, alcoholat i alcoholatur amb la denominació de tintura.

- Electuaris (6): són medicaments de consistència tova, sobre la base de pólvores barrejades amb sucre, mel i vi
- Emplastres (6): són medicaments oficials, d'ús extern, que porten en la seva composició greixos, resines, o òxid de plom. Són de consistència dura, però plàstica. S'estoven amb l'escalfor del cos i s'enganxen a la pell
- Esparadraps (2): cinta de tela amb una cara adhesiva que serveix per a subjectar els embenats
- Extractes aquosos (14): medicaments oficials. Són productes obtinguts d'una droga animal o vegetal sotmesa a l'acció dissolvent de l'aigua fins a un volum determinat en el cas dels extractes líquids i resultants de l'evaporació fins a consistència tova o seca en els extractes tous i secs
- Extractes alcohòlics (4): *idem*, usant alcohol
- Melits (2): són preparacions en les quals la base és la mel dissolta en aigua, decuits, infusions, etc. Fermenten molt fàcilment
- Olis medicinals (4): són medicaments, generalment d'ús extern, obtinguts per dissolució de les substàncies medicinals en olis. El més usat és l'oli d'oliva
- Papers (1): impregnats d'un medicament
- Pastilles (1): són masses de medicament de consistència ferma i forma variada
- Píndoles (2): són medicaments disposats amb la forma de petites masses esfèriques, obtingudes amb el pindoler, destinades a ser deglutides sense mastegar
- Pólvores medicinals (12): són productes resultants de dividir cossos sòlids en partícules mitjançant la polvorització. Es classifiquen segons la mida de partícula en fins, semifins i gruixuts, en funció del tamís utilitzat
- Pomades (3): medicaments d'ús extern de consistència tova, formada per greixos i diferents principis actius. No contenen resines, a diferència dels ungüents
- Sacarolats (1): són barreges de sucre amb olis volàtils
- Solucions aquoses (8): són les que utilitzen l'aigua com a dissolvent
- Ungüents (4): són medicaments tous d'ús extern, compostos de greixos i resines. S'hi poden incorporar sals, extractes, olis, etc.
- Vinagres medicinals (2): són medicaments resultants de l'acció dissolvent del vinagre sobre una o més substàncies
- Vins medicinals (2): són les preparacions oficials resultants de l'acció dissolvent del vi sobre una o diverses substàncies medicamentoses
- Xarops (5): són medicaments líquids, dolços i agradables amb certa viscositat. Els xarops compostos incorporen les substàncies adients

L'INVENTARI I EL TRACTAMENT CONTRA EL PALUDISME AL CASTELL DE SANT FERRAN

Gràcies al contingut d'aquest inventari, es pot fer una relació de les patologies i els mètodes preventius emprats durant els anys en què l'Hospital Militar del castell de Sant Ferran va estar en funcionament.

El paludisme, la malària, les febres tercianes o les febres intermitents eren els noms que ha rebut aquesta malaltia infecciosa produïda per un protozou anomenat *Plasmodium falciparum*, paràsit productor de la malaltia (Laveran, 1880) el qual es transmet a l'home per la picada de la femella del mosquit *Anopheles*, vector descobert per R. Ross l'any 1897. Durant els segles XVIII i XIX, el paludisme era endèmic a l'Empordà. El castell de Sant Ferran, per tant, també n'estava afectat, i a l'inventari hi trobem els medicaments que s'empraven per a tractar-lo, que es detallen a continuació.

La quina

La quina era el principal medicament utilitzat contra el paludisme. S'obté de l'escorça de l'arbre de la quina, que creix al Perú, l'Equador, Colòmbia i Bolívia. Les espècies més importants de les quals s'obté són la *Cinchona calisaya*, *Cinchona succirubra* i *Cinchona officinalis*. La quina de Loja o *Cinchona officinalis* es caracteritza pel color gris de la seva escorça.

Des de Sevilla, que tenia el monopoli de les importacions del Nou Món, es va estendre a arreu. L'escorça va arribar a Roma l'any 1631, introduïda pel pare Alonso Messia Venegas, Provincial de les missions jesuïtes del Perú. Distribuïda a rics i a pobres pels pares jesuïtes, les pólvores de l'escorça peruana varen ser conegudes, també, com a "pólvores dels jesuïtes". L'any 1820 dos farmacèutics de París, Pierre Joseph Pelletier (1788-1842) i Joseph Bienaimé Caventou (1795-1877) varen publicar el descobriment del principi actiu present a l'escorça de quina, la quinina. Posteriorment, es van descriure altres alcaloides, tots útils com a antipalúdics: la quinidina, la cinconina i la cinconidina.

A l'Inventari figuren aquests medicaments: escorça de quina groga (*China calisaya*), escorça de quina gris (*Cinchona officinalis*), extracte aquós de quina gris, pols d'escorça de quina gris, tintura de quina i genciana composta, sulfat de quinina (*Chinini sulphas*), valerianat de quinina (*Chinicum valerianicum*).

A la taula següent es detalla l'import econòmic de les substàncies relacionades amb la quina i el seu pes corresponent:

Valor absolut d'existències						
Medicaments		Kg	g	cg	Pessetes	Cèntims
Escorça	de quina groga	2			36	90
	de quina gris	1	149		10	30
Extracte aquos	de quina gris		26		1	1
Pols d'escorça	de quina gris		25			25
Sulfat	de quinina		41	57	19	72
Tintura	de quina i genciana composta		108			42
Valerianat	de quina		19	15	10	49
		TOTAL			79	0,9
El valor econòmic dels medicaments antipalúdics suma 79,09 pessetes, representant el 12,37% del total de 639,61 pessetes.						

Els medicaments que componen l'opiata Masdevall

Josep Masdevall i Terrades (Figueres, 1731 – Trujillo, 1801) va estudiar medicina a Cervera i Montpeller, va combatre amb èxit l'epidèmia de les febres pútrides de l'any 1783 a Lleida i del 1784 a Barbastre, utilitzant un preparat, l'opiata Masdevall amb gran èxit curatiu.

En un formulari de l'any 1835, que recull les lliçons impartides pel doctor Foix Gual, catedràtic de terapèutica de Barcelona, trobem informació sobre l' "*Electuario u opiata antifebril conocida con el nombre de Masdevall, (compuesta de sales de ajeno y de amoníaco, tártaro emético y polvos de quina)*", que "*El señor Masdevall la usó mucho en las calenturas intermitentes pútridas del Ampurdán en la guerra de 1794 contra Francia*".

A la cinquena edició de la *Farmacopea Española* de 1865, hi figura, a la pàgina 228, la fórmula de l'*electuario de quina antimonial de Masdevall, Opiata de Masdevall*:

Carbonat potàssic	Una dracma
Clorur amònic	Una dracma
Tartrat antimònic-potàssic	Divuit grans
Pols de quina de Loja	Mitja unça
Pols de quina de calisaya	Mitja unça
Xarop de donzell	Tres unçes

L'elaboració o *modus operandi* per elaborar la fórmula consistia a triturar les tres sals un quart d'hora, en un morter de vidre o porcellana, afegir-hi les quines i el xarop, i agitar fins a obtenir una mescla exacta. La dosi era de dos a quatre dracmes¹³ (7 a 14 grams). I l'acció terapèutica era antisèptica i febrífuga.

Opiata sense opi? Malgrat que originàriament una opiata era una preparació per a administrar opi, en el segle XVIII es denominava opiata, per extensió, a tota preparació farmacèutica en forma de xarop dolç i espès que servia per a amagar el gust dels compostos que incloïa. El principal component de l'opiat era la pols de l'escorça de quina. Era freqüent el tractament conjunt de la quina amb l'opi (làudan o tintura alcohòlica d'opi) en casos de vòmits i/o diarrea provocats com a efectes no desitjats dels mateixos tractaments antipalúdics¹⁴. Encara que la utilitat de la quina contra la malària era evident, la generalització del seu ús va tardar. La doctrina hipocràtica imperant consistia a deixar fer a la naturalesa. El mètode curatiu més apropiat passava per l'aplicació de sagnies, després, purgar el malalt i evitar els tractaments amb quina de manera immediata, al·legant que l'ús de la quina emmascarava els símptomes de les febres. Masdevall, en canvi, intervé immediatament, ja que la malaltia devia tallar-se des del mateix moment de la seva aparició i era totalment contrari a les sagnies i als vesicatoris de cantàrides.

Medicaments relacionats amb l'opiat citats a l'inventari: carbonat de potassi (*Kalium cabonycum*), clorur amònic (*Ammonium chloratum*), sal d'amoníac, escorça de quina groga (*Cinchona calisaya*), escorça de quina gris (*Cinchona officinalis*), flor de santònic d'Alep (*Artemisia cina*, *Artemisia marítima*),¹⁵ i tartrat antimònic potàssic (*Tartarus stibiatus*) o tàrtar emètic.

13. Una dracma és una antiga unitat de pes que consta de 3 escrúpols o 72 grans i és equivalent a 1/8 d'unça, és a dir 3,594 g (diccionari.cat). Una unça és una antiga unitat de pes catalana igual a 1/12 de la lliura. Dividida en 4 quarts d'unça o 16 argenços, equival a 33,33 g, de manera que 3 unces fan 100 g a Catalunya.

14. Vegeu J.L. ALIBERT, pàg. 289 i 290. "*Sucedee algunas veces en consecuencia de un estado particular de irritación del estómago, que la quina sea constantemente arrojada por vómito, en cualquier dosis que se administre (...) debe apaciguarse este síntoma combinando el opio con la quina, a imitación del hábil práctico Sarcone. Se sabe también que Stork acostumbraba a administrar aquel narcótico en todas las fiebres intermitentes y que Hoffmann y Riberio lo empleaban con gran facilidad para sosegar los movimientos espasmódicos del estómago, que se oponen a la admisión de la corteza peruana. Este es el único medio por donde se llegan a detener aquellas tumultuosas evacuaciones, que aniquilan la naturaleza sin aliviarla. Pero casi nadie ha empleado el opio con mayor facilidad, que el profesor Barthez en la curación de las fiebres perniciosas intermitentes (...)*"

15. Artemisia és un gènere de plantes compostes amb diverses espècies medicinals. Una altra varietat d'artemisia és el donzell, *Artemisia absinthum*, l'ajenjo comú.

Els desinfectants recomanats per a la higiene dels soldats i de les estades del Castell, fetes pel Dr. Chinchilla l'any 1851

El Dr. Narcís Torrent Quer, en el seu treball sobre "El paludisme al Castell de Sant Ferran de Figueras a la primera meitat del segle XIX", comenta, entre altres, la *Memoria sobre las causas de insalubridad del Castillo de San Fernando de Figueras* (17-1-1851), del Dr. Anastasio Chinchilla i Piqueras (1801-1867), on exposa, com a causes del paludisme, la falta d'higiene general al territori i al castell, la humitat ambiental, els canvis atmosfèrics sobtats i les aigües embassades. a la Memòria es fan un seguit de recomanacions higièniques per al castell: "*Los pabellones de la tropa se rebozarán y blanquearán*". "*Todas las mañanas fumigar el espacio entre ladrillos y pared con gas cloro o muriático según el método Guyton-Moreau: Estas fumigaciones se hacen mezclando en una cazuela de tierra cocida, diez onzas de hidrocloreto de sosa, dos de óxido de manganeso, seis de ácido sulfúrico y cuatro de agua (...) no haya en la sala persona alguna (...) y no abrir hasta pasadas 10 o 12 horas*". En les recomanacions per a la tropa, insta als soldats que abans de sortir de la quadra es rentin bé la cara amb aigua acidulada amb àcid sulfúric.

El mètode de Guyton Morveau es deu a Louis Bernard Guyton de Morveau (1737-1816), químic i polític francès. En la seva obra *Tratado de los medios de desinfectar el ayre, precaver el contagio, y detener sus progresos. Madrid en la Imprenta real 1803*, descriu l'acció desinfectant dels medicaments que figuren a l'inventari: àcid sulfúric 66° comercial (*Acidum sulphuricum*) o vidriol, clorur sòdic (*Natrium chloratum*), i vinagre vermell (*Acetum*) o vinagre de vi.

Desinfectants inclosos a l'Inventari que també figuren a la "Relación de los desinfectantes remitidos por el Laboratorio Central de Medicamentos de Madrid, durante los ejercicios 1884 á 1885, 1885 á 1886 i 1890 á 1891, para combatir la invasión colérica en España"

L'any 1847, el metge hongarès establert a Viena Ignaz Phillip Semmelweiss va obligar els metges a rentar-se les mans amb una solució de clorur càlcic abans de tocar els pacients. Gràcies a aquest fet, la incidència de febre puerperal va baixar dràsticament. L'any 1862, Pasteur va publicar els seus treballs que refutaven la teoria de la generació espontània, els quals eren uns microorganismes específics causants d'unes determinades malalties. Amb aquests antecedents, el cirurgià britànic Joseph Lister (1827-1912), seguint la base de Pasteur en què els gèrmens són responsables d'una infecció, va concloure que, aquesta, podia provenir dels mateixos metges i/o de l'instrumental. En conseqüència, Lister va establir l'ús de solucions de fenol com a desinfectant a tots els hospitals.

Desinfectants presents a l'Inventari i al llistat dels desinfectants remesos pel *Laboratorio Central*: àcid clorhídric de 22° comercial (*Acidum hydrochloricum*) o àcid muriàtic, àcid fènol cristal·litzat (*Acidum carbolicum*) o fenol, àcid nítric

de 36° comercial (*Acidum nitricum*), alcohol de 90°, de 80°, de 60° (*Spiritus rectificatissimus*) o esperit de vi, bicarbonat de sodi (*Natrium bicarbonicum*) o sal de Vichy, clorur mercúric (*Hydrargyri bichloridum*) o sublimat corrosiu, nitrat potàssic (*Kalium nitricum*), òxid plumbós plúmbic (*Plumbum oxidatum rubrum*), pastilles de Gosalves, sofre sublimat (*Sulphur sublimatum*), sulfat cúpric cristal·litzat (*Cupri sulphas*) o sulfat de coure/vidriol, sulfat de zinc (*Zincum sulphuricum*) i sulfat ferrós comercial (*Ferrum sulphuricum crudum*) o vitriol verd/caparrossa verda.

CONCLUSIONS

Gràcies a la troballa de l'Inventari elaborat per Enric Ferran Xirau es pot ampliar la informació farmacoterapèutica i profilaxis del segle XIX a Figueres.

BIBLIOGRAFIA

- ALIBERT, Jean Louis, *Tratado de las fiebres perniciosas intermitentes*. p.288 a 290. Madrid. 1807. Edició facsímil. Extramuros edición, S.L, 2006. Original Biblioteca Universidad de Cádiz.
- BAIG, Marià, "El doctor Josep de Masdevall i el control de les epidèmies en el segle XVIII", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 52, (2021), p. 55-80.
- BERNILS, Josep Maria, "Historia del Hospital de Figueras. Años 1313 a 1967", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 6, (1966) p. 256-306.
- BORREGO, José Antonio, *La Farmacia militar en Ultramar*, Madrid, Ministerio de Defensa, 2013.
- CARMONA, Anna Maria, *De l'apotecari al farmacèutic. Els farmacèutics catalans dels segles XVIII i XIX*, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1983.
- DÍAZ, Carlos, *El Castillo de San Fernando de Figueres: su historia*, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2000.
- Diccionario terminológico de ciencias médicas*, (11a ed., 1977), Barcelona: Salvat Editores.
- Farmacopea Española*, (5a ed., 1865), Madrid, Imprenta Nacional.
- GUARDIOLA, Elena; BAÑOS, Josep Eladi, "Eponímia mèdica catalana. L'opiata Masdevall", *Annals de Medicina* 91, (2008), p. 91-95.
- GUERRERO, Lluís, "Els Ferran, una nissaga de sanitaris figuerencs", *Revista catalana d'història de la medicina i de la ciència* 42, (2004), p. 207-219.
- GUYTON DE MORVEAU, Louis-Bernard, *Tratado de los medios de desinfectar el ayre, precaver el contagio y detener sus progresos*, Madrid: Imprenta Real, 1803.
- JÁCOME-ROCA, Alfredo, *Historia de los medicamentos*, Editorial Académica Española, 2017.

LARREÁTEGUI, David; LAFUENTE, Lizeth, "Revisión Histórica Médica: el árbol de quina, 400 años de su descubrimiento en el Ecuador", *Revista Metro Ciencia* 21 (1), 2013, p. 1-8.

Medicamenta, (7a ed., 1969), vol. 3er, Barcelona: Editorial Labor.

PAGÉS, Félix, *Equivalencias métricas de las medidas y pesas de Castilla, Barcelona, Valencia, Zaragoza y Gerona*, Imprenta de Grases, 1852.

PIZÁ, Jaime, *Sinonimia de los medicamentos químicos y galénicos*, Madrid: Imprenta de Aribau y C^a, 1877.

SANCHEZ MADRID, Vicente, *El Servicio de Farmacia en los Hospitales Militares españoles*, Tesis Doctoral, Facultad de Farmacia de la Universidad Complutense de Madrid, 2005.

SERRA, Enric, *Almanaque y guía del Ampurdán*, Figueres, 1877.

SILVERMAN, Milton, *Drogas mágicas*, Buenos Aires: Editorial Sudamericana, 1943.

TORRENT ORRI, Rafael, "El castillo de la Carta-Pobla de Figueras, su primer hospital y la capilla de San Sebastián", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 4, 1963, p. 81-111.

TORRENT QUER, Narcís. "El paludisme al Castell de Sant Ferran de Figueres a la primera meitat del segle XIX". *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 2021.

TUÑÓN DE LARA, Manuel, *La España del siglo XIX: De las Cortes de Cádiz a la Primera República*, vol. 1º, Barcelona: Editorial Laia, 1977.

TUÑÓN DE LARA, Manuel, *La España del siglo XIX: De la Primera República a la crisis del 98*, vol. 2º, Barcelona: Editorial Laia, 1977.

VIVES, Ignacio, *El Laboratorio Central de Sanidad Militar: memoria histórico-descriptiva*, Madrid, Imprenta del Cuerpo Administrativo del Ejército, 1898.

WEBGRAFIA

<https://www.zumalakarregimuseoa.eus/es/blog/batalla-de-elgeta-13-de-febrero-de-1876>

<https://www.navarra.es/NR/rdonlyres/B3AD83B1-1186-4C20-A1BF-F3D58BE8986E/146483/01Introduccion.pdf>